

УДК 349.6

І.В. БРИГАДИР, канд. юрид. наук, Харківський національний університет внутрішніх справ

ЩОДО ВИЗНАЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОЇ БЕЗПЕКИ ЯК ПРАВОВОЇ КАТЕГОРІЇ

Ключові слова: правова охорона довкілля, екологічна безпека, забезпечення екологічної безпеки

Розвиток масштабів промисловості, збільшення антропогенного навантаження на навколишнє природне середовище, поява територій, що зазнали екологічної катастрофи, поставили під загрозу життя і здоров'я людини. Це, в свою чергу, викликало необхідність розробки правових норм, які би гарантували безпеку людини в процесі змін у середовищі її існування, що в подальшому розвинулися в інститут права екологічної безпеки. У такій ситуації доречним видається висловлювання В.І. Андрейцева щодо обґрунтування існування права екологічної безпеки: «Якщо дорога вготована на Голгофу, то мова йде не про охорону, а спасіння приреченого». Навколишнє природне середовище, яке є джерелом підвищеної екологічної небезпеки, перетворюється внаслідок дії стихійних сил природи або техногенної руйнівної дії на екологічно небезпечний об'єкт, що вимагає «ізоляції» від людини і суспільства, інших природних систем і комплексів шляхом встановлення спеціального правового режиму, який би обмежував або забороняв взагалі проживання населення, здійснення суспільного і приватного виробництва, проведення системи заходів щодо ліквідації джерел небезпеки, встановлення особливого правового статусу постраждалих громадян [1, с.14].

Слід звернути увагу на те, що наявність чіткого визначення екологічної безпеки, встановлення її правової природи, критеріїв визначення її рівня та загроз для неї має не тільки теоретичне, а й велике прикладне значення. Дослідженню теоретичних або окремих практичних аспектів правової природи

екологічної безпеки свої дослідження вітчизняні та іноземні вчені, серед яких можна окремо відзначити роботи: В.І. Андрейцева, Г.В. Анісімової, Г.І. Балюк, А.Г. Бобкової, С.А. Боголюбова, М.М. Бринчука, Ю.О. Вовка, А.П. Гетьмана, В.А. Єгізарова, Б.В. Єрофєєва, І.І. Каракаша, Т.Г. Ковальчук, О.С. Колбасова, В.В. Костицького, М.В. Красної, Н.Р. Малишевої, М.І. Малишко, В.Л. Мунтяна, В.В. Носіка, В.В. Петрова, О.О. Погрібного, В.К. Попова, Г.П. Серова, Н.І. Титової, М.О. Фролова, Ю.С. Шемшученка, М.В. Шульги, О.М. Шуміла та інших. Однак єдиного погляду на правову природу поняття екологічна безпека не вироблено. Тому метою цієї статті є визначення правового поняття екологічної безпеки. Її новизна полягає в авторському визначенні екологічної безпеки як правової категорії.

Сучасний стан регулювання суспільних відносин характеризується широким спектром використання правового інституту екологічної безпеки і відсутністю чітких механізмів і критеріїв її забезпечення. При використанні даного правового інституту можна виділити два основні, але не зовсім правильні підходи, спільним для яких є відсутність критеріїв визначення загроз у даній сфері, чітких вимог, механізмів та процедур забезпечення екологічної безпеки.

По-перше, досить часто відбувається просте декларування мети екологічної безпеки на рівні принципів або завдань, що ставляться перед суб'єктами. Так, ст.32 Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» [2] вказує, що додержання вимог екологічної безпеки визнано принципом державного управління та регулювання наукової діяльності. Відповідно до ст.3 Закону України «Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу» [3], основними завданнями машинобудування в цій сфері, зокрема, є сприяння підвищенню рівня технологічних процесів та екологічної безпеки. Подібне декларування міститься в правовому регулюванні відносин у багатьох галузях.

По-друге, відбувається підміна забезпечення екологічної безпеки вимогами охорони навколишнього природного середовища або природокористування. Наприклад, ст.7 Повітряного кодексу України [4] закріплює, що авіаційні правила визначають і регулюють порядок діяльності авіації України з метою забезпечення безпеки польотів і екологічної безпеки. Тут же зазначено, що до авіаційних правил належать стандарти та нормативи у галузі охорони навколишнього природного середовища, а крім того, нормативні акти, що регулюють і порядок здійснення охорони навколишнього природного середовища.

На сьогоднішній день існує велика кількість підходів до правового визначення екологічної безпеки. Характеризуючи визначення екологічної безпеки, необхідно враховувати, що його основу становить міжгалузеве наукове поняття «безпека».

До проблем безпеки почали звертатися мислителі починаючи з часів Стародавньої Греції. Згідно з «договірною теорією» (Епікур, Спіноза, Дідро), основною причиною створення держави було укладення «суспільного договору» для подолання «природного стану війни всіх проти всіх», а основною метою держави є забезпечення безпеки як суспільства, так і окремої людини [5].

За часів панування монархій ця концепція зводилася до забезпечення безпеки монарха, панівних станів (класів) та самої монархії. Але на початку епохи Відродження та Просвітництва об'єктами безпеки стають: людина (громадянин) – суспільство (нація політична) – держава. При цьому остання, тобто держава, вважалась і суб'єктом безпеки. У творах видатних мислителів епохи Відродження, зокрема Н. Макіавеллі («Государ») та Т. Гоббса («Левіафан»), які заклали засади сучасної теорії держави та політичних наук у цілому, розглянуто проблеми безпеки й виживання, структуру взаємин між урядом, населенням і державою, покликаних забезпечити добробут та захист від зовнішніх загроз. Безпека визначалась як «засіб колективного захисту» у війні «усіх проти всіх», розгляда-

лася тоді як основа держави. Інакше кажучи, безпека, що гарантується державою, визначалася як засада виживання і розвитку людини «як істоти, цивілізованої дією смерті» [6].

У працях Канта «Щодо вічного миру» та Гегеля «Філософія історії», «Філософія права» приділялася увага ролі права та держави у забезпеченні безпеки людини та суспільства. Проблеми зовнішньої та внутрішньої безпеки розвивалися в працях Монтеск'є, Бентама, Берка, Липинського, Донцова та інших [7, с.60–61, 156–161].

Узагальнюючи філософські підходи до терміна «безпека», припустимо зробити висновки, що дане визначення завжди пов'язується з поняттям «стан» – категорія наукового пізнання, що характеризується здатністю матерії, яка рухається, до прояву в різних формах з притаманними їм суттєвими властивостями і відношеннями [8]. Безпека розглядається як стан захищеності, відсутності загроз з боку різних чинників.

Подібне визначення міститься і в довідковій літературі, де безпека розглядається як відсутність загрози для об'єкта з боку внутрішніх та зовнішніх чинників [9, с.43; 10, с.207]. Залежно від походження загроз, природи їх виникнення виділяється безпека екологічна, економічна, політична, військова та інші. Безпека також розглядається як невід'ємна ознака будь-якої системи, що, в свою чергу, знаходить відображення в таких системних якостях, як цілісність, відносна самостійність і сталість [11, с.8].

Досліджуючи правове поняття екологічної безпеки, слід відзначити, що виділяються два основні підходи до його визначення.

Перший підхід полягає в тому, що екологічна безпека розглядається як певний стан. Г.П. Серов дає визначення екологічної безпеки як стану захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства і держави у процесі взаємодії суспільства і природи від загроз: а) з боку природних об'єктів, властивості яких змінені забрудненням, засміченням внаслідок антропогенної діяльності (виникнення аварій, катастроф, здійснення тривалої

господарської, військової та інших видів діяльності) чи навмисно з метою екологічних диверсій, агресії або ж природних явищ та стихійного лиха; б) обумовлених знищенням, пошкодженням або виснаженням природних ресурсів (загроза незабезпечення суспільства і держави природними ресурсами) [12, с.33].

Також М.Н. Веденін наводить визначення екологічної безпеки як стану захищеності людини, суспільства, держави і навколишнього природного середовища від негативно-го природного та техногенного впливу, що забезпечується організаційно-правовими, економічними, науково-технічними та іншими засобами та способами [13, с.52].

О.С. Заржицький визначає екологічну безпеку як комплексний стан певних властивостей довкілля, які створені цілеспрямованою діяльністю людей, з урахуванням обґрунтованих допустимих навантажень антропогенних чинників на навколишнє середовище і негативних змін, що відбулися в ньому, і забезпечують збереженість життєдіяльності людини [14, с.32].

Екологічна безпека також розглядається як стан, за якого всі складові природного оточення, за рахунок балансування взаємовпливів природних, технічних і соціальних систем, формування природо-культурного середовища, є оптимальними для нормального функціонування і розвитку людської цивілізації [15, с.7].

У сфері економічних знань «екологічна безпека» визнається залежно від того, яке її значення в економічному розвитку держави. Так, існує точка зору, що це певний стан – ступінь адекватності екологічних умов задоволення збереження здоров'я населення і забезпечення тривалого соціально-економічного розвитку [16, с.80]. Виходячи з такого визначення забезпечення екологічної безпеки можна оцінити в грошовому еквіваленті. Якщо не дотримуватися її нормативів, якість навколишнього середовища знижується. Виникає необхідність якимось чином компенсувати його негативний вплив на здоров'я людей та виробничий сектор (наприклад:

сільське господарство). Для такої компенсації необхідно здійснювати різні заходи, що в свою чергу вимагає відповідного фінансування. Крім того, залежно від часу дії, обсягів охоплення та інтенсивності чинників екологічної небезпеки сума необхідних коштів збільшується. Це і становить вартість екологічної безпеки для держави та суб'єктів господарювання. Для окремої фізичної особи таку вартість буде становити сума коштів, витрачених на медичне обслуговування, на встановлення додаткових систем очищення повітря та води тощо. У зв'язку з цим у сфері економіки екологічна безпека розглядається як економічна цінність, що має свою грошову оцінку [16, с.80; 17]. Також обґрунтовується необхідність розробки та впровадження ліній із виробництва екологічно безпечних товарів, в тому числі тих, які йдуть на експорт. Пояснюється це тим, що в світі, особливо в розвинутих країнах, екологічно чисті та безпечні товари досить «розкручені», і існує певна екологічна «фобія».

В інших джерелах розкривається зміст екологічної безпеки через поняття національного екологічного інтересу [18, с.80] або національного інтересу в сфері екологічної безпеки [19, с.8] як сукупності інтересів держави, що визначають її політику в галузі забезпечення екологічної безпеки.

У Державному стандарті України «Безпечність промислових підприємств. Терміни і визначення» [20, с.25] безпека населення, матеріальних об'єктів, навколишнього середовища визначається через стан відсутності недопустимого ризику, пов'язаного з можливістю заподіяння будь-якої шкоди.

Е.М. Желваков запропонував інше поняття екологічної безпеки: він визначив її як відсутність небезпеки біологічним основам життя і здоров'я, розвитку людини. Таке поняття, на думку автора, містить стан захищеності і систему заходів, практично спрямованих дій із забезпечення життєдіяльності [21, с.120]. Однак при цьому не згадується про захищеність суспільства і держави від чинників небезпеки.

Найбільш широке визначення екологічної безпеки дає В.І. Андрейцев. На його думку, екологічна безпека як юридична категорія – це складова національної і транснаціональної безпеки, тобто такий стан розвитку суспільних правовідносин і відповідних їм правових зв'язків, за яких системою правових норм, інших державно-правових і соціальних засобів гарантується захищеність права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля, забезпечується регулювання здійснення екологічно небезпечної діяльності і запобігання погіршенню стану довкілля та інших наслідків, небезпечних для життя і здоров'я особи, суспільства і держави, яка потребує чіткої конституціоналізації в чинному законодавстві [1, с.38].

Другий підхід до визначення екологічної безпеки полягає в розумінні її як певної діяльності. М.І. Малишко, досліджуючи проблему екологічної безпеки, розглядає її як систему заходів, спрямованих на захист життєво необхідних інтересів людини від несприятливого впливу навколишнього природного середовища, слушно вказуючи при цьому, що екологічна безпека є центральним питанням екології людини, оскільки безпосереднім об'єктом охорони є людина, її економічні інтереси, екофонд [22, с.331–335]. Однак у такому визначенні не досить чітко враховується вплив техногенних чинників, і можна припустити, що він здійснюється через змінене навколишнє природне середовище.

Н.В. Барбашова, досліджуючи правове забезпечення екологічної безпеки в процесі господарської діяльності, пропонує під екологічною безпекою з правової точки зору розуміти:

1) захист життя та здоров'я людини від наслідків техногенної діяльності і негативних впливів природного характеру; 2) захист природних екосистем (безпечного стану природного середовища, включаючи перетворюючу діяльність людини), шкідливий вплив на які може безпосередньо або опосередковано призвести до негативного впливу на життя, здоров'я і умови проживання людей; 3) обов'язкове наукове прогнозування

впливу існуючих технологій, а також таких, що розробляються, на темпи науково-технічного прогресу, аналіз його наслідків для навколишнього природного середовища, тобто для умов проживання майбутніх генерацій людей [23, с.12].

Однак у такому визначенні необхідно було б врахувати, що екологічну безпеку слід розглядати як стан. Поняття «захист» характеризує процес здійснення заходів, дії з охорони, збереження та забезпечення недоторканності «об'єкта захисту» [24, с.339]. Тому в пунктах 1 та 2 даного визначення було б доцільно говорити не про захист, а про стан захищеності вказаних об'єктів як результат здійснення заходів для захисту життя і здоров'я людини та природних екосистем. Таку позицію обстоює В.І. Андрейцев [1, с.37]. У п.3 наведеного визначення доцільно було би вести мову про обов'язкове врахування наукового прогнозування впливу існуючих технологій, оскільки сам прогноз нічого не вартий, якщо його не беруть до уваги відповідні суб'єкти у своїй діяльності. Крім того, слід говорити про вплив не на «темпи науково-технічного прогресу», а потім через нього аналізувати його наслідки для навколишнього середовища, а про обов'язкове врахування впливу технологій на навколишнє середовище, дослідження та врахування впливу самого науково-технічного прогресу на довкілля, що стає дедалі актуальнішим.

Екологічна безпека, на думку С.О. Боголюбова, – це процес забезпечення захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства, природи і держави від реальних і потенційних загроз, що створюються антропогенним природним впливом на навколишнє природне середовище [25, с.99].

Така значна кількість підходів до визначення екологічної безпеки породжує певні правові проблеми з визначенням права екологічної безпеки, а це, в свою чергу, не дозволяє визначити уніфіковане поняття «екологічна безпека». Отже, виникає своєрідне «замкнуте коло». На думку автора, більш вірним є перший підхід – розкриття змісту

екологічна безпека саме у зв'язку з певним станом. Адже, екологічна безпека є метою та одночасно завданням діяльності всіх зацікавлених суб'єктів. А сам процес її забезпечення чи діяльність в цій сфері ще не означає результат. Крім того, законодавець теж пов'язує екологічну безпеку саме з станом.

Враховуючи проведені дослідження, можна зробити висновок, що екологічну безпеку як правову категорію слід розглядати як стан захищеності життєво важливих інтересів людини, суспільства, держави та довкілля, за якого гарантується право кожної людини на здорове та безпечне навколишнє середовище та існують необхідні умови для захисту довкілля, відтворення природних об'єктів і задоволення інших прав громадян та інтересів держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрейцев В. І. Право екологічної безпеки : навч. та наук.-практ. посіб. / В. І. Андрейцев – К. : Знання-Прес, 2002. – 332 с.
2. Закон України «Про наукову і науково-технічну діяльність» : від 13.12.1991 р. // ВВР України. – 1992. – № 12. – Ст.165.
3. Закон України «Про стимулювання розвитку вітчизняного машинобудування для агропромислового комплексу» : від 07.02.2002 р. // ВВР України. – 2002. – № 24. – Ст.167.
4. Повітряний кодекс України // ВВР України. – 1993. – № 25. – Ст. 274.
5. Скаун О. Ф. Теорія держави і права : підруч. / О. Ф. Скаун ; пер. з рос. – Харків : Консум. – 2001. – 656 с.
6. Національна безпека України: історія і сучасність / під ред. О.М. Гончаренка. – К., 1993. – 82 с.
7. Юркевич Памфіл. Історія філософії права. Філософія права / Юркевич Памфіл // Філософський щоденник. – Вид. 2-ге. – К. : Редакція журналу «Український Світ», 2000. – 769 с.
8. Философский энциклопедический словарь / [ред. кол.: С. С. Аверинцев, Э. А. Араб-Оглы, Л. Ф. Ильичев и др.]. – 2-е изд. – М. : Сов. энциклоп. – 1989. – 815 с.
9. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [укл. та голов. ред. В. Т. Бусел.] – К. : Ірпінь. – ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с.
10. Юридична енциклопедія. – В 2 т / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К., 1998. – Т. 1.
11. Лапина М. А. Обеспечение экологической безопасности правоохранительными органами: зарубежный опыт : монографія / М. А. Лапина. – М. : ВНИИ МВД России, 2001. – 115 с.
12. Серов Г. П. Правовое регулирование экологической безопасности при осуществлении промышленных и иных видов деятельности / Г. П. Серов. – М. : Ось-89, 1998. – 222 с.
13. Веденин Н. Н. Экологическое право : учеб. [для студентов высш. учебных заведений.] / Веденин Н. Н. – М. : Право и Закон. – 2000. – 336 с.
14. Заржицький О. С. Правові аспекти регіональної екологічної політики : монографія / О. С. Заржицький. – Дніпропетр. : Наука і освіта, 2003. – 160 с.
15. Махмуд А. А. Екологічна безпека як предмет політики міжнародного співробітництва : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : 23.00.02 / А. А. Махмуд ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАНУ. – К., 2000. – 24 с.
16. Экономика, свобода, солидарность. / [Гофман Г. К., Деметьев В. Е., Федоренко Н. П. и др.] – М. : Наука, 1991. – 304 с.
17. Стратегія екологічної безпеки (регіональний контекст) / під ред. М.І. Долішного, В.С. Кравціва. – Львів, 1999. – 243 с.
18. Хлобистов Є. В. Екологічна безпека трансформаційної економіки / Є. В. Хлобистов ; РВПС України НАН України. – К. : Агентство «Чорнобильінтерінформ», 2004. – 336 с.
19. Качинський А. Б., Хміль Г. А. Екологічна безпека України: аналіз, прогноз, оцінка та державна політика / А. Б. Качинський, Г. А. Хміль. – К. : НІСД, 1997. – 130 с.
20. ДСТУ 2156-93. Безпечність промислових підприємств. Терміни і визначення [Чинний з 1994-01-01] / Видання офіційне. – Держстандарт України, 1994.

21. Желваков Э. Н. О законодательном обеспечении экологической безопасности / Э. Н. Желваков // Государство и право. – 1995. – № 2.

22. Малишко М. І. Екологічне право України : навч. посіб. / М. І. Малишко. – К. : Видавничий Дім «Юрид. книга», 2001. – 389 с.

23. Барбашова Н. В. Правове забезпечення екологічної безпеки в процесі господарської діяльності : автореф. дис. на здобуття наук.

ступеня канд. юрид. наук / Н. В. Барбашова ; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАНУ. – К., 1999. – 18 с.

24. Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. та голов. ред. В. Т. Бусел. – К. : Ірпінь ; ВТФ «Перун», 2002. – 1440 с.

25. Боголюбов С. А. Экология : учебное пособие / С. А. Боголюбов. – М. : Знание, 1997. – 187 с.

Бригадир І. В. Щодо визначення екологічної безпеки як правової категорії / І. В. Бригадир // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 109–114 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbu.gov.ua/e-journals/FP/2010-4/10bivjpk.pdf>

Щодо дослідження правової природи екологічної безпеки охарактеризовано основні підходи та погляди вчених на поняття екологічної безпеки, її ознаки, запропоновано авторське визначення екологічної безпеки.

Бригадир И.В. К определению экологической безопасности как правовой категории

В отношении исследования правовой природы экологической безопасности освещены основные подходы и взгляды ученых на понятие экологической безопасности, ее признаки, предложено авторское определение экологической безопасности.

Brigadir I.V. To Definition of Ecological Safety as Legal Category

To research of legal nature of ecological safety is devoted, basic approaches and looks of scientists are lighted up on the concept of ecological safety, its signs, author determination of ecological safety are offered.